

Petdeset let potem: živi spomin

Darko Štrajn, Goranka Kreačič, Lado Planko

Triindvajsetega maja 2018 ob 16h se je v ljubljanski gostilni Pod lipo sestala manjša skupina ljudi,¹ ki se je soočila s spominom. Povod za to prebujanje spomina je bila petdeseta obletnica leta 1968, ki, kot vemo, označuje prelomno obdobje študentskih, širše mladinskih, družbenih in ponekod po svetu tudi delavskih protestov. Pogovora ni vodil nihče, ampak vseeno je bil osrediščen z vprašanjem o tem, kaj storiti glede na omenjeno petdeseto obletnico. Tako se je pred razhodom skupine izkristalizirala ugotovitev, da smo pravzaprav z etičnega, znanstvenega, političnega in seveda zgodovinskega gledišča dolžni spomniti na dogajanja, ki jih označuje omenjena emblematična obletnica. V živahnem razpravljanju so se tudi razrešile dileme o tem, kaj je pravzaprav sodilo v študentska gibanja v Sloveniji, ter vprašanje o tem, v kakšnem časovnem razponu so različna dejanja in dogodki obeleževali navzočnost teh gibanj. Po sprejeti določitvi je junij 1968 pri nas, drugod po svetu pa večinoma *maj* tega leta, emblematična oznaka dogajanj s predzgodovino v šestdesetih letih in nadaljevanji še dolgo v sedemdeseta leta 20. stoletja. Na koncu smo sklenili, da bomo organizirali srečanje v študentskem naselju v Rožni dolini v Ljubljani natanko petdeset let po tem, ko se je tam odvilo protestno zborovanje, ki se je zaključilo v

¹ Navzoči so bili: Ciril Baškovič, Pavel Gantar, Pavel Kristan, Lev Kreft, Radivoj Pahor, Franci Pivec, Darko Štrajn, Andrej Ule, Cvetka Hedžet Tóth in Pavel Zgaga.

dvorani restavracije tudi ob navzočnosti nekaterih tedanjih vodilnih politikov.² Skupina je zadolžila nekdanjega koordinatorja teoretske skupine na zasedbi Filozofske fakultete 1971 (D. Štrajna) za sestavo vabila, ki je potem zaokrožilo po elektronski pošti. V tem vabilu je pisalo:

Raznobarvni hipiji, marksistične prikazni, anarhoidne feministke, pošteni komunisti, večni zaljubljeni, bojeviti pacifisti, levičarski subverzivci, kozmopolitski patrioti, poboženi marginalci, povratniški migranti, neuvrščeni Indijanci in, nenazadnje, demokratični socialisti niso zombiji, ampak so živi in zelo živahni. Po mnenju nobelovca Dylana so zdaj toliko mlajši, kolikor so bili starejši v odštekanem letu 1968. Zanje se leto 1968 še ni končalo, gverilske dejavnosti pa se nadaljujejo v ritmu Maove izreke: »Od poraza do poraza do končne zmage«.

V SREDO 6. JUNIJA, ob 15 uri – natanko petdeset let od takrat, ko so svetu signalizirali realnost nemogočega tudi v Ljubljani – se bodo sestali na stopnišču restavracije študentskega naselja v Rožni dolini.

Samozvani akcijski odbor poziva vse te ljudi, vse te neverniške idealiste, pluralne utopiste, anti-politične aktiviste, kritične presojevalce vladajoče ideologije, pripadnike šole ljubiteljev sončnih vzhodov, pripadnike nasprotne šole ljubiteljev sončnih zahodov in pripadnike vseh treh doslej znanih spolov, da se zglasijo na navedeni lokaciji. S seboj naj prinesejo kakršnekoli cvetlice ali pa se samo trans-seksualno našminkajo; če Komunističnega manifesta ne bodo imeli s seboj, naj se ga prej naučijo na pamet. Prikazal se bo svet, v katerem ni nobenega strahu. V skladu s tem srečanje striktno ni prijavljeno nobeni policiji in nobeni vojski. Naključnih turistov in drugih opazovalcev ne bo nihče odganjal.

Če štejemo vse pravočasne prihode, predčasne odhode in zamude, se je v študentskem naselju res zbrala približno trideseterica nekdanjih aktivistov in še nekaterih udeležencev gibanj v drugih vlogah. Še pred tem dogodkom je po mailih potekala živahna izmenjava mnenj, ki ga je sprožil predzadnji stavek vabila, saj se je porodil dvom o tem, da bo v sedanjem (neoliberalnem) »svobodofobnem«, kontrarevolucionarnem, nacionalističnem in s ksenofobnimi varnostnimi

2 Več podrobnosti o tem dogodku in o vsem, kar je sledilo, je navedeno v: Skupina avtorjev, 1982.

obsesijami prežetem kontekstu zamišljeno srečanje ustrezno razumljeno. Nekaterim piscem mailov se je zdelo celo zabavno to, da študentsko gibanje nekako ohranja spornost in konfliktnost še petdeset let po svojem izbruhu. Končno pa je vendarle prevladalo stališče, da gre za neformalno srečanje starih prijateljev in znancev, nosilcev spomina na slovensko udeležbo v svetovni revoluciji, ki je bolj kot v formah oblasti pustila vidne sledi v načinih življenja ter vplivala v različnih družbah na razmerja med spolno, rasno, kulturno in socialno obeleženimi družbenimi skupinami. Prav gotovo pa ne gre pozabiti na neizbrisno izkušnjo polnega življenja, neponovljive komunikativnosti med udeleženkami in udeleženci gibanj ter transparentnih idej, ki so motivirale upor »sistemu«. Sicer pa se bodo zgodovinarji v Sloveniji najbrž še dolgo ukvarjali z vprašanji o tem, kako je pojav študentskih gibanj učinkoval na takratni socialistični sistem, ki so mu ta gibanja pretežno navidezno paradokсно nasprotovala z levičarskih izhodišč, oblikovanih na podlagi tako mladinskih subkulturnih svetovnih fenomenov (hipiji, spolno transgresivna moda, rock glasba itn.) kot različnih smeri teorij in organizacij *nove levice*.³

Naj bo kakorkoli že, gotovo je, da smo v Sloveniji in v takratni SFRJ ta gibanja imeli, kar pomeni predvsem to, da smo bili udeleženi v svetovnem – danes bi nemara rekli globalnem – dogajanju. Kot smo že namignili zgoraj, v konkretnih slovenskih kulturnih in političnih okvirih, je gibanje imelo predzgodovino v obliki pojavov tako imenovanega disidentstva v krogu revije *Perspektive*, v umetniških pojavih kot, denimo, v prikrito in vse bolj odkrito subverzivnem gledališču z vrhuncem v antološki *Pupiliji Ferkeverk* ali v pojavu *reizma* v oblikah konceptualističnih umetniških gest skupine OHO. Za slednje si današnji ljubitelji umetnosti in/ali politike le težko predstavljajo, kako so mogle biti razumljene kot »nevarne« takratnemu vzpostavljenemu družbenemu in političnemu sistemu. Glede samih študentskih dejavnosti pa je treba omeniti predvsem časopis *Tribuna*, ki je najprej »vznemirjal javnost« z nekaterimi pesniškimi in filozofskimi prispevki, od dogodkov l. 1968 naprej pa je postajal vse bolj izrecno politično artikuliran.

3 Poimenovanje *nova levice* je povezano z več različnimi viri. Pojavljalo se je že v petdesetih letih v Angliji in Franciji v krogih, ki so bili kritični do sovjetskega socializma (še posebej po zadržju vstaje na Madžarskem l. 1956) in hkrati do etablirane socialne demokracije. V ZDA je ta pojem v šestdesetih letih najbolj populariziral sociolog C. Wright Mills, pomembno pa je pojem širilo že ime l. 1960 ustanovljene *New Left Review*.

Obrisi revolucije

Zgoraj navedeno besedilo vabila k srečanju v študentskem naselju s svojo metaforiko ponazarja raznolikost, ki se je v letih poteka revolucije razprla v gestah, modi in v kritičnem odnosu do nesmislov vseh oblik dominacije in represivnih hierarhij. V diskurzih, v katerih se manifestira namerno ali nenamerno potlačevanje pomena revolucije 1968, je ta raznolikost poimenovana za »heterogenost«, ki naj bi bila razlog »neuspeha« študentskih in drugih družbenih gibanj tistega obdobja. Na drugi ravni vrsta zainteresirano interpretativnih pripovedi zatrjuje, da je bil poglavitni »uspeh« gibanj razcvet »uživaške« potrošniške družbe ali civilizacije, pri čemer spregledujejo dejstvo, da je pred petdesetimi leti več kot zgolj kritično situacionistično sporočilo (glej: Debord, 1999 v slovenskem prevodu) o »družbi spektakla« doseglo (mladinske) množice na vseh straneh vseh oceanov. Šlo je za zgodnjo obliko kritike postvarelosti, ki ostaja paradigma poznejših bolj sofisticiranih intelektualnih refleksij oziroma raznolikih alternativnih praks. Vsa ta gibanja, dogajanja, akcije, subverzije, performansi ipd. so bili vendarle nedvoumno elementi *upora* proti razmeram v takratnem svetu, potrebe po spreminjanju – deficitarnega – ustroja sveta. Koliko se je ta upor lahko zdel bolj ojdipski (vstaja proti »očetom«), koliko bolj politični kot nadaljevanje bojev za pravice sužnjev, delavstva, rasnih in spolnih skupin v preteklosti in koliko morda še najbolj kulturni revolt proti »meščanski morali« ipd., so še vedno vprašanja nedokončane razprave.

Novo dojetje in prakticiranje ljubezni in z njo povezane seksualnosti, ki je dolgoročno vplivalo na pluralizacijo življenjskih slogov, na transformacijo družine in seveda predvsem na razumevanje pomena ženske emancipacije, je aktualiziralo spremembo vzorcev družbenega sožitja. Kljub trudu okorelih tradicionalističnih, moralistično in religiozno motiviranih grupacij, ki v sožitju z neoliberalno ideologijo skušajo zavrteti čas nazaj, pa je očitno, da to ni več mogoče. Prav ti vzorci so izhodišča za liberalizacije in emancipacije v družbah, ki jih še zaznamuje ohromljenost zaradi kolonialnih vplivov in tradicionalističnih reakcij nanje. Ni dvoma, da se je v gibanjih in v nanje navezanih intelektualnih krogih problematiziral tudi pojem razrednega boja. O tem lahko rečemo, da je bila v besedilih nove levice ta problematika v luči novih interpretacij zajeta v razširitvi poprej ekonomistično določenih kategorij na simbolna posredovanja, v

kar se je na primer vpisala psihoanaliza kot dediščina mladinskih vrenj dvajsetih let dvajsetega stoletja. Vsekakor pa je povsem dokazljivo, da je v nasprotju z vladajočo ideologijo Zahoda in s stalinističnim pokvečenjem intenc socializma 19. stoletja, nova levica oživila spomin na vse zvrsti idej in praks utopizma, anarhizma in kritičnega marksizma ter s tem reaktualizirala tudi problematiko razredne eksploatacije. K vsemu temu lahko prištejemo še rojstvo ekologije kot razširitve sprva predvsem znanstvenega védenja o mejah naravnih virov na družbena gibanja.

Posebna razsežnost ne samo študentskih ampak tudi širših mladinskih gibanj se je poznala v polju množične kulture, v kateri so se vsaj za nekaj časa zameglile razlike glede na »elitno« kulturo. »Intelektualno zahtevni« filmi novega vala v francoskem izvirniku in v inačicah angleškega *free cinema*, mladega nemškega filma, poljske, češke, madžarske in jugoslovanske družbeno kritične vizualizacije socialističnih realnosti ter vsakdanjosti, filmskih mojstrov in Buñuela, Bergmana, Fellinija in Antonionija itd. so dosegli mlado občinstvo in so verjetno pomembno vplivali na njegovo percepcijo sveta. Ob tem je glede na industrijsko oboježenost filmske produkcije treba omeniti dejstvo, da so filmski proizvajalci v Franciji prevzeli filmska produkcijska sredstva v svoje roke in jih postavili v službo revolucije. Njihovo delovanje je bilo dobesedno vidni del pariškega maja 1968, ki je podobe dogajanj vtisnil v kolektivni spomin – zdaj shranjen tudi na računalniških strežnikih, ki omogočajo delovanje interneta. V zgodnjih sedemdesetih letih so nato nastajali filmski eksperimenti v vrsti različic revolucionarnih filmov, ki sicer ostajajo dokumenti časa, a vendar še vedno govorimo o prispevkih k oblikovanju subverzivne vizualne »govorice«, kakršna nemara v času za zdaj še slabo izkoriščenih možnosti digitalne demokratizacije lahko postane zgodovinski vir za angažirano umetnost. V kontekstu razpršenega gibanja hipijev in *nove senzibilnosti* (glej: Marcuse, 2000) se je v revolucijo vpletla rock glasba, ki je svoja stališča in drže zaostrila v dneh od 15. do 18. avgusta 1969 na znamenitem festivalu na Yasgurjevi farmi blizu Woodstocka. Kakorkoli že je ta svojevrstni dogodek med drugim pomenil tudi kulminacijo protestov proti vietnamski vojni, pa je bil tudi podlaga za mistifikacijo mladinske kulture. Ko je v sedemdesetih letih množičnost protestov plahnela, je stroj kulturne industrije, oglaševanja in medijev v službi dominantnih ideologij reduciriral pomen revolucije na stereotipe mladostne vihravosti, na romantiko ljubezni in

individualne svobode ter na idealizem. Pravzaprav je z apropiacijo kulturnih presežkov gibanj opravil vajo za permanentno depolitizacijo družbe, ki danes deluje kot neoliberalistična ideologija.

Če govorimo o »maju 68« kot o revoluciji, je treba poudariti, da je šlo za revolucijo, ki nemara instinktivno ni imela namena ponavljati prejšnjih revolucij od pariške komune, prek oktobrske, do kitajske in kubanske ... revolucije, ampak se je prej videla kot njihovo nadaljevanje tudi na način kritike njihovih deviacij in spodletelih konstrukcij »novega človeka«. Četudi so vse prejšnje revolucije težile k družbeni preobrazbi, ki je vključevala želje po »lepšem življenju«, pa so v vrhovih hierarhij revolucionarnih organizacij praviloma razvile eshatološke projekcije, za cilje katerih naj bi se kazalo tudi žrtvovati. Revolucija 1968 v okolju pozno industrijske družbe obilja je morda samo v redkih frakcijah – npr. v tako imenovanih terorističnih skupinah v času izteka gibanj v sedemdesetih letih – vključevala idejo žrtvovanja, sicer pa je šlo za revolucijo, v kateri ni bilo treba »umreti za ideje«. Tragična smrt štirih študentov, na katere je 4. maja 1970 na območju univerze *Kent State* v zvezni državi Ohio streljala tako imenovana nacionalna garda, je učinkovala zelo frustrirajoče na ameriško študentsko gibanje in stvar zgodovinske presoje je, koliko je ta dogodek pomenil konec tamkajšnjega političnega aktivizma. Na drugi strani je evropska študentska gibanja znatno bolj kot ameriške različice označevala kritika »stare levece«, namreč socialističnih ali socialnodemokratskih in komunističnih strank, ki so se v svojih zamislih o družbenih spremembah prilagodile modelu socialne države in se s tem odrekle razmislekom o možnih izhodih iz kapitalističnega sistema. Represivnost v deželah »realnega socializma« je bila v krogih teoretikov nove levece in akterjev gibanj zaznavana kot del istega sistema »enotnosti nasprotij« v blokovski delitvi. Šlo je torej za opomin na to, da potrošniška družba obilja ni rešitev za probleme, ki jih konstantno proizvaja kapitalistična ekonomija.

Prelomni koncepti in nerazumljene geste

Ta uvodni zapis ni namenjen kakršnikoli merodajni razsodbi o »naravi« revolucije pred petdesetimi leti, niti ne apologiji njene utemeljenosti in še najmanj apropiaciji zgodovine. Le-ta postane zgodovina v pravem, če hočete, znanstvenem pomenu besede šele, ko se uvrsti v arhive in je popisana v delih

zgodovinarjev.⁴ Še zlasti vse to, kar smo zapisali v prejšnjem razdelku, je bolj predtakt v prebiranje raznolikih (»heterogenih«) besedil v tem zborniku, ki se pretežno nanaša na udeležbo študentov v Sloveniji v svetovnem študentskem gibanju. V tem smislu smo hoteli opozoriti na poglobitve razsežnosti svetovnega študentskega gibanja, ki je po petdesetih letih postalo pojem zase. Ni dvoma, da je bilo dogajanje prelomno ter da je imelo globoke in dolgoročne družbene posledice ne nazadnje tudi v učinkih na prakse visokošolskih študijev in tvorbo novih znanstvenih disciplin, še posebej v družboslovno-humanističnem polju. Posamezne neokonservativne ali fundamentalistične obsodbe gibanja, češ da je, denimo, uničilo družino s tem, ko je bilo krivo za razraščanje feminizma in gejevskih svoboščin, da je, nadalje, slabo vplivalo na patriotizem ipd. kvečjemu potrjujejo, da je »duh 1968« še vedno »nevaren« represivnim ideologijam in sistemu dominacije. Jugoslovansko in z njim slovensko študentsko gibanje je bilo torej vključeno v to svetovno vrenje, čeprav je evidentno v mnogih ozirih reagiralo na probleme, ki jih je proizvedel sistem socialističnega samoupravljanja in predvsem vladavina Zveze komunistov. Glede te politične dimenzije gibanja ostanimo pri tem, da je s svojo včasih bolj včasih manj »razpršeno« novolevičarsko kritiko vladajočega sistema študentsko gibanje skupaj z intelektualnimi kritičnimi posamezniki in skupinami skušalo nakazati možnosti za demokratizacijo socializma ter s tem za afirmacijo prebojnih konceptov samoupravljanja in neuvrčenosti kot dveh invencij jugoslovanskega tipa socializma. V Sloveniji, tedanji socialistični federativni republiki, je bilo kar nekaj signalov in predtaktov pred prihajajočim širšim družbenim gibanjem tako na takrat edini slovenski univerzi v Ljubljani kot v njeni »okolici«. Govorimo o uporah študentov ekonomije v letu 1964 (ki se je pravzaprav začel že l. 1963), o sporih skupine intelektualcev, zbranih okoli revije *Perspektive*, s partijskim vodstvom in o izrecnih izrazih nepristajanja na ideološke okvire v študentskem časopisu *Tribuna*.

Ko se je avgusta l. 1968 zgodila sovjetska agresija na Češkoslovaško, ki jo je tedanja jugoslovanska oblast ostro obsodila, se je za trenutek zazdelo, kot da se poraja sporazum med našima verzijama stare in nove levice. Seveda pa

4 Mimogrede povedano je prav nenaklonjenost akterjev študentskih gibanj v Sloveniji temu, da bi sami določili njihov zgodovinski pomen v kontrastu s tem, kar poznamo kot »osamosvojitvene diskurze«, v katerih se odvijajo prizadevanja posameznih političnih grupacij za prisvojitve, ne samo samega dogajanja v zvezi z odcepljanjem Slovenije od Jugoslavije, ampak tudi za novo elaboracijo »zgodbe« pred tem. Študentska gibanja so v teh diskurzih pretežno prezrta, včasih omenjena samo kot vsebinsko prazni »upor komunizmu« ali pa zavrtnjena s konservativnimi »argumenti«.

je po ukinitvi filozofske revije *Praxis* in znamenite Korčulanske poletne šole postalo jasno, da jugoslovanska partija ni zmožna korakov, ki bi jo popeljali ven iz okvirov kljub vsemu rigidne forme vladavine »delovnih ljudi«. Na potenciale socialistične demokracije so, med drugim, opozorili tudi *Manifest zasedene Filozofske fakultete* l. 1971 ter številni politično izrecni zapisi v študentski *Tribuni* in kritične oddaje *Radia študent*, ki je bil dragocena pridobitev prvega vala gibanja l. 1968. Vsekakor je treba pri tem omeniti tudi mednarodne stike slovenskega študentskega gibanja, ki so se tvorili v srečanjih v različnih deželah tedanje Evrope, pa tudi Azije. Te mnogotere neformalne povezave so prispevale k izmenjavi idej in včasih tudi h koordinaciji akcij kot, denimo, v primeru demonstracij proti francoskemu premierju Jacquesu Chaban-Delmasu. Še posebej pa v tem pogledu izstopa sodelovanje s predstavnikom takratne »neodvisne države Oranje« v Amsterdamu, Roelom van Duijnom, ki je l. 1971 še pred zasedbo Filozofske fakultete v srbohrvaškem jeziku predaval v okviru svobodne katedre in je pozneje ohranjal stike s komuno v Tacnu pri Ljubljani. Roel je bil iniciator nizozemskega gibanja Provosov in »Kabouterbeweging« (gibanje palčkov), pozneje pa je dolga leta deloval v amsterdamskem mestnem svetu kot zastopnik zelene politike.

Presoj o vplivu študentskih gibanj na poznejša dogajanja prepuščamo zgodovinarjem in drugim družboslovno-humanističnim preučevanjem. Treba pa je omeniti, da so tedanje oblasti študentska gibanja jemale tudi resno, ne samo kot »nevarnost« za obstoječo ureditev. Vsaj za Slovenijo je mogoče govoriti o tem, da so v kuloarjih tedanje oblasti resno vzeli nove poglede na emancipacijo žensk. Kot je znano, je Slovenija naredila nekaj ključnih zakonodajnih in praktičnih reformnih korakov na področju politike spolov. Vida Tomšič in tovarišice (med njimi so bile pedagoginje, zdravnice, diplomatke itn.) so namreč med prvimi v Evropi sredi sedemdesetih let sprožile uzakonitev splava na zahtevo, uveljavile so obliko družinskega razmerja brez formalne poroke in ga izenačile z družinami, nastalimi z uradno poroko, nadalje pa se je dovolj izrecno zarisal tudi spremenjen odnos do homoseksualnosti. Posledično je Ljubljana že konec sedemdesetih let gostila prvi festival gejevskega filma in kolokvije, ki so spremljali prireditve. Ne nazadnje so se študentska gibanja vpisala med akterje mladinskih subkultur in modernistične kulture nasploh, do katere je socialistična oblast gojila dvoumen odnos, vendar je treba priznati, da je bila v odnosu do njih vendarle razmeroma

tolerantna – če se kajpak niso dotaknila kulta Josipa Broza Tita ali drugih svetih krav sistema.

Zbrana besedila v tem zborniku ne prikazujejo, ne povzemajo, ne analizirajo in ne ocenjujejo študentskih gibanja kakorkoli izčrpno. Razen nekaterih zapisov, katerih avtorji so mlajši učenjaki, ki so bili v času gibanj učenci ali dijaki oziroma se takrat še niso niti rodili, vsi zapisi predvsem manj govorijo o gibanjih in več iz gibanj, iz unikatnih doživljanj in izkušenj. Spomini piscev na posamezne ljudi, na vrstnike v takratni mladi generaciji, na dogodke, v katerih so bili kakorkoli že udeleženi, se glede na to razsežnost ne razlikujejo od drugih zapisov, ki so hkrati s tem, da izhajajo iz istih spominov in izkušenj tudi reflektivni in analitični. Zbrana besedila tudi povečini niso bila napisana z mislijo na zbornik, ampak so nastala kot prispevki za posebno spletno stran MMC slovenske Radiotelevizije. Šele po tem, ko se je na tej strani zbralo veliko zapisov, ko so iz zasebnih predalov prišle mnoge fotografije, je začela zoreti zamisel o urejanju posebnega zbornika. Zato ta knjiga sama po sebi ni zgodovinska, lahko pa je dragocen zgodovinski vir.

Poleg tega, da so v pričujočem zborniku objavljeni prispevki, ki so bili pred tem na podportalu RTV MMC (za kar se zahvaljujemo Mitji Čandru, ki nas je povabil k sodelovanju, in novinarki MMC Ani Svenšek), smo naknadno pridobili še nekaj pričevanj, spominov in refleksij. Prispevke, napisalo jih je kar 35 avtorjev, smo razdelili na štiri vsebinske sklope.

V prvega, z naslovom *Refleksije*, smo uvrstili enajst avtorjev, ki so bili bolj ali malo manj aktivisti gibanja, nekateri so bili takrat profesorji na Filozofski fakulteti, kot prof. dr. Božidar Debenjak, nato Reddens (tudi prof. dr.), uveljavljeni in znani družboslovni znanstvenik, ki je zaradi teoretskih in nekaterih drugih razlogov svoj prispevek podpisal s psevdonimom. Dušan Voglar je prispeval zapis o študentskem gibanju 1963/64. Nato so tu še nekdanji akterji, pozneje tudi sami univerzitetni profesorji, kot sta, denimo, prof. dr. Cvetka Hedžet Tóth in prof. dr. Lev Kreft. V samem jedru so bili pripadniki teoretskega polja študentskih aktivistov, kot so prof. dr. Darko Štrajn, prof. dr. Pavel Zgaga, prof. dr. Mirjana Nastran Ule in prof. dr. Andrej Ule, ki so bili, med drugim, tudi soavtorji Manifesta zasedene Filozofske fakultete. V prvi sklop smo uvrstili tudi besedilo pripadnika jedra kulturniške scene študentskega gibanja – pesnika Iva Svetino. Mitja Čander je opravil intervju s še enim pripadnikom jedra drugega

vala gibanja, z dr. Mladenom Dolarjem, ki je bil tudi objavljen na podportalu MMC. Obžalujemo, da se vabilu niso odzvali še Frane Adam, Stane Hočevar, Vladimir Simič, Radivoj Pahor, Milenko Vakanjac, Dušan Plut, Boris Cizej, Matjaž Hanžek, Vinko Zalar, Pavel Gantar in morda še kdo. Vsi omenjeni so bili dejavni akterji, ki bi lahko s svojega zornega kota veliko prispevali k razsvetlitvi določenih segmentov »dolgega leta 68«, kot so ekološko gibanje, Izvršni odbor skupnosti študentov, gibanje »13. novembra«, razpravljanja o reformi univerze, povezovanja z gibanji po svetu ter v Jugoslaviji in še veliko drugih.

Posebna tema bi morale biti tudi »sindikalne« bitke za študentski standard, ki so jih sprožili prav dogodki l. 1968, dobile pa so nov okvir v reorganizirani Skupnosti študentov. Pri vztrajnih prizadevanjih za ureditev štipendijskega sistema je veliko prispeval Stojan Vodopivec. Naj samo opozorimo, da zgodovinarje še čaka naloga, da raziščejo tudi te plati gibanja, ki so bile slovenska inačica »marša skozi institucije«.

V drugi vsebinski sklop pod naslovom *Zgodovina na otip* smo uvrstili devet avtorjev. Prvi trije so značilni pripadniki prvega obdobja študentskega gibanja, kot so mag. Franci Pivec, Ciril Baškovič, politolog in pisatelj Peter Kovačič Peršin. V drugi del smo uvrstili tudi prispevek dr. Bogomirja Mihevca iz leta 2008, napisan ob 40. obletnici gibanja, aktivista in vestnega zapisovalca dogodkov, ki je na žalost umrl v januarju 2018. Potem so tu še zgodovinar Janez Stergar, Marko Pogačnik, soustanovitelj konceptualnega likovnega gibanja OHO in ustanovitelj komune v Šempasu, sodelavec Tribune Lado Planko ter Lenart Šetinc, ki je bil takrat predsednik Izvršnega odbora skupnosti študentov. V tej funkciji je stal med študentskim gibanjem in uradnimi strukturami in je tako lahko prispeval še posebej zanimiv biografsko-enciklopedični zapis o Tonetu Remcu, študentskem poslancu v skupščini RS Slovenije. Remc je študentsko gibanje štel za svojo bazo pri slišnih nastopih v takratni skupščini. V ta sklop smo uvrstili še pogovor Mitje Čandra z Milanom Deklevo, enim od najbolj prepoznavnih obrazov kulturniške scene študentskega gibanja.

V tretji sklop s naslovom *Spomini* smo uvrstili enajst avtorjev. Na prvo mesto smo uvrstili filozofa Emila Milana Pintarja, pripadnika gibanja iz let 1968–1969. Pavle Kristan, ki je bil v gibanju že v samih začetkih, piše o letih, ki so pretresla svet in oblikovala generacijo, ter razstira paleta intenzivnih mednarodnih stikov, ki do sedaj niso bili posebej obravnavani. Tudi v tem sklopu piše

Marko Pogačnik o gibanju OHO, politolog Boris Muževič o Radiu Študent. Muževič se je pozneje nekoliko oddaljil od študentskega gibanja, ko ga je kot predsednika Izvršnega odbora doletela dolžnost, da izvede vključitev Skupnosti študentov v »novo« Zvezo socialistične mladine. Svoj prispevek je napisal tudi politolog in kulturni delavec Marjan Pungartnik, tedanji urednik Tribune in Radia Študent ter Andrej Medved, ki se spominja Jaše Zlobca. Pesnik (tudi prof. dr.) Boris A. Novak, ki je bil v času drugega obdobja gibanja še srednješolec, opisuje tudi v pesniški obliki fascinacijo mladega srednješolca nad študentskim gibanjem (fragmenti prvega dela epa *Zemljevidi domotožja*). Milan Jesih, poleg Jaše Zlobca še ena karizmatična oseba gibanja, je žal napisal, da nič ne bo napisal. Metka Zupančič se spominja drugega obdobja gibanja, Goranka Kreačič pa pojasnjuje skozi kratek pregled delovanja gledališča Pupilije Ferkeverk, kako se je del kulturniške študentske scene priključil gibanju ter se spominja pesnika Jureta Detele in glasbenika Tomaža Pengova – Pigla. Nenazadnje je v tretjem sklopu tudi zanimiv prispevek režiserja Želimirja Žilnika, ki se spominja med ostalim tudi snemanja zaradi zaplembe filmskih trakov nikoli dokončanega dokumentarno-igranega filma *Svoboda ali strip*, ki vsebuje tudi nekaj kadrov s študentskih manifestacij aprila 1971 ob zasedbi Aškerčeve ulice.

Zadnji sklop pod naslovom *Nove raziskave* pa sestavljajo mlajši ali mladi avtorji, ki v svojem znanstveno-raziskovalnem delu upoštevajo tudi študentsko gibanje. To so sodelavci ZRC SAZU-ja prof. dr. Marko Juvan, ki piše o teoriji, književnosti in politiki v 60-ih in 70-ih letih, dr. Andraž Jež, ki je preučil vplive hladnovojne propagande na sodobne interpretacije študentskih gibanj, ter dr. Rok Benčin, ki opisuje dogodke in posledice majskih gibanj iz leta 1968. V tem sklopu so še sociolog doc. dr. Gorazd Kovačič, ki ga zanimajo socialni in razvojni konflikti kot sprožilci jugoslovanskega študentskega gibanja, Mitja Čander, ki v kratkem zapisu zaobjame bistvene premise gibanja, ter zgodovinar dr. Tomaž Ivešič, ki opisuje sklepno dejanje študentskega gibanja, ljubljansko sojenje šestim študentom leta 1974.

Vsem avtorjem prispevkov se iskreno zahvaljujemo za odzivnost in prispevke k zborniku. Zahvala gre tudi avtorjem fotografij – nekatere med njimi so prvič objavljene – Žaretu Veseliču, Pavlu Zgagi, Iztoku Premrovu, Matjažu Hanžku, Karpu Godini in Ivu Belcu. Nekatere fotografije so bile posnete z navadnimi fotoaparati, predvsem Zorki 4, nekatere so posneli profesionalci s takratno

najsodobnejšo opremo. Temu ustreza tudi njihova kakovost, tako tehnična kot dokumentarna ali celo umetniška.

Žal je »samo« 50 let po začetku gibanja predolg seznam akterjev, ki jih ni več med nami in ki so s svojo navzočnostjo bistveno prispevali k raznolikosti gibanja: Jaša Zlobec in »papa« Jože Konc, Tone Remc, Boris Vuk, Marjan Vitez, Bogomir Mihevc, Jure Detela, Matjaž Kocbek, Mladen Švarc, Tomaž Kralj, Ivan Volarič – Feo, Marko Švabić in ne nazadnje povsod prisotni Žare Veselič, ki je vestno beležil s kamero vse ključne trenutke gibanja na FF, cesti in na uredništvu Tribune.